

Gettók és gyűjtőtáborok Észak-Erdélyben. Kísérlet a fogalomhasználat újragondolására*

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy topográfiai és infrastrukturális jellemzőik alapján csoportosítsa az észak-erdélyi gettókat és gyűjtőtáborokat.¹ Arra keresi a választ, hogy az észak-erdélyi jellemzők mennyiben feleltethetők meg a magyarországi és a nemzetközi tipológiáknak, illetve miben különböznek azoktól. A csak néhány napig fennálló ideiglenes gyűjtőhelyek nem képezik a vizsgálat tárgyát. Kizárólag azzal a 11 településen létrehozott 15 koncentrációs hellyel (gettókkal és gyűjtőtáborokkal) foglalkozom, amelyek bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszíneként is működtek.²

A magyar szakirodalom számára korántsem ismeretlen a téma, hiszen az utóbbi évtizedekben több szerző is kutatta a gettók működését, és a bennük uralkodó életkörülményeket.³ Ezekből az elemzésekből viszont rendre kimaradtak az Észak-Erdélyre vonatkozó vizsgálatok.⁴ Céлом e hiányosság pótlása.

1. AZ ÉSZAK-ERDÉLYI GETTÓSÍTÁSOK

A két világháború között Erdélyben mintegy 193 000 izraelita vallású személy élt.⁵ A második bécsi döntés nyomán Magyarország visszakapta Észak-Erdélyt, ahol az 1941-es népszámlálás során 151 125 személy vallotta magát az izraelita felekezethez tartozónak.⁶ A zsidóellenes intézkedések a keresztény vallású, de „fajilag” zsidónak tekintett lakosságra is vonatkoztak.⁷ Így az észak-erdélyi holokauszt több mint 164 000 lakost érintett, akik a régió népességének 6,4%-kát tették ki.⁸ 1944 tavaszának végén és nyarának elején a magyar hatóságok közülük, megközelítőleg 131 000–135 000 főt gyűjtöttek össze és deportáltak Auschwitz-Birkenauba.⁹

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. Pályázat támogatása tette lehetővé.

1 Észak-Erdély alatt értem mindazokat a máramarosi, partiumi, közép-erdélyi és székelyföldi területeket, amelyek a két világháború között Romániához tartoztak, majd a második bécsi döntés értelmében, 1940-ben, visszakérültek Magyarországhoz.

2 Észak-Erdélyben három típusú koncentrációs hely létezett: 1. ideiglenes gyűjtőhelyek, ahonnan az összetereit zsidókat néhány napon belül elszállították gettóba, vagy gyűjtőtáborba; 2. olyan gettók és gyűjtőtáborok, amelyek két hétnél hosszabb ideig működtek, de a lakóikat közvetlenül a deportálás előtt áttelepítették a bevagonírozási helyszíneként szolgáló gettóba, vagy gyűjtőtáborokba (Bárdfalva, Dragomérfalva, Szamosújvár); 3. olyan gettók és gyűjtőtáborok, amelyek bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszíneként működtek (lásd a tanulmány végén lévő táblázatot). Tibori Szabó 2016: 177. és 184.

3 A szakirodalmat ismerteti Fritz 2016: 183. A Fritz által hivatkozottakon kívül lásd még Csósz 2002: 203–255; Csósz 2014: 177–189. és 230–233; Kosztyó 2016: 12–15.

4 Az észak-erdélyi gettók és gyűjtőtáborok belső életére vonatkozóan lásd Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008 egyes szócikkeit. Ugyanakkor a jizkor-könyvek is tartalmaznak információkat. Lásd még Braham 2015: 708–728. Vö. Miron (ed.) 2009.

5 *Recensământ* 1938: XXIV

6 Varga 1992: 141–149.

7 A zsidótörvényekre és a törvények alól mentesülő kivételezett személyek körére lásd Karsai 2004; Gidó 2017.

8 Braham 2015: 190.

9 Braham–Tibori Szabó 2008: 33; Tibori Szabó 2016: 170.

A magyarországi, ezzel együtt pedig az észak-erdélyi gettósítások és deportálások előkészítése 1944. április elején történt meg a 6163/1944. BM. VII. res révén.¹⁰ A törvényi keretet az 1944. április 28-án kihirdetett, és ugyanaznap hatályba lépett 1610/1944. M. E. sz. ún. gettórendelet teremtette meg. A dokumentum első része a zsidók lakásainak „igénybevételével”, azaz kisajátításával foglalkozott, majd a 8. paragrafust követően a „zsidók lakhelyének kijelölése” tárgykörben rendelkezett. Tulajdonképpen a 8. és a 9. paragrafus biztosította a jogi feltételét annak, hogy a kisebb településekről összegyűjtsék a zsidó lakosságot (sok helyen előbb ideiglenes gyűjtőhelyekre) és „kitelepítsék” őket nagyobb központokba (gettókba, gyűjtőtáborokba), ahol az „elhelyezésükről” a főszolgabírónak, vagy a polgármesternek kellett intézkednie. A nagyobb településeken pedig a zsidók számára külön részeket, vagy utcákat, esetleg házakat kellett kijelölni.¹¹ Észak-Erdélyben, ellentétben a későbbi gyakorlattal, a gettók és gyűjtőtáborok egyben bevagonírozási központként, azaz deportáló helyszíneként is működtek.¹² Ez alól csak Bárdfalva, Dragomérfalva és Szamosújvár volt kivétel. Ez utóbbi három koncentrációs helyet a magyar hatóságok röviddel a deportálások előtt felszámolták. A bárdfalvi gettó lakóit végül Máramarosszigetről, a dragomérfalviakat Felsővisóról, a szamosújvári gyűjtőtábor fogvatartottjait pedig Kolozsvárról deportálták.¹³

Magyarország 10 csendőrkerületi parancsnokságra oszlott, amelyből kettőnek, a kolozsvári IX-nek és a marosvásárhelyi X-nek a teljes területe Észak-Erdélyre esett. Az 1940-ben Magyarországhoz Észak-Erdéllyel együtt visszakerülő dél-máramarosi részek viszont a kassai VIII. csendőrkerülethez tartoztak. A hat magyarországi deportálási zónát a csendőrkerületek alapján alakították ki. Így a VIII. csendőrkerület az I., míg a IX. és a X. a II. deportálási zónába került.¹⁴

Az I. deportálási zónába tartozó zsidók összegyűjtését az 1944. április 12-én Munkácson megtartott értekezleten készítették elő. Az észak-erdélyi zsidók közül így először az ő gettósításuk (1944. április 16.) és deportálásuk (1944. május 16.) kezdődött el.¹⁵ A második bécsi döntést követően olyan észak-máramarosi településeket is odacsatoltak az észak-erdélyi Máramaros vármegyéhez, amelyek a két világháború között Csehszlovákiához tartoztak. Az ezeken a területeken működő bevagonírozási központokat (Ökörmező, Aknaszlátina) a történetírás alkalmanként szintén az észak-erdélyiek közé sorolja. Más, a két világháború között a romániai Szatmár megyéhez tartozó településeket viszont 1940 után a magyar hatóságok Ugocsa vármegyéhez csatoltak. Ennek megfelelően az itt élő zsidók 1944-ben nem az észak-erdélyi gettókba, hanem a kárpátaljaiakba kerültek.¹⁶ Többek között ezek az adminisztratív területi átalakulások az okai annak, hogy nehéz meghatározni az Észak-Erdélyből deportált zsidók pontos számát. Több, némileg eltérő becsléssel rendelkezünk.¹⁷

A II. zóna műveleteit az 1944. április 26-i szatmárnémeti és az április 28-i marosvásárhelyi megbeszéléseken véglegesítették.¹⁸ Ezekben a vidéki zsidóság deportálásának egyik legfőbb irányítója, Endre László belügyi államtitkár elnökölt. Endre a találkozókra Észak-Kelet Magyarországról érkezett, ahol az ott létrehozott gettókat tekintette meg.¹⁹

¹⁰ Benoschofsky–Karsai 1958: 124–127.

¹¹ A m. kir. minisztérium 1610/1944. M. E. sz. rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1944. április 28. 2–3.

¹² Vági–Csósz–Kádár 2013: 82–83.

¹³ Braham–Tibori Szabó 2008: 183., 193–194. és 424.

¹⁴ Braham 2015: 487, 756–759.

¹⁵ Tibori Szabó 2016: 169–170.

¹⁶ Braham–Tibori Szabó 2008: 468., Tibori Szabó 2016: 178–182.

¹⁷ Braham–Tibori Szabó 131 639 deportáltról, míg Tibori Szabó legújabban legalább 135 000-ról ír. Braham–Tibori Szabó 2008: 33; Tibori Szabó 2016: 170.

¹⁸ Braham 2015: 703–705. Az április 26-i értekezlet jegyzőkönyvét közli Karsai–Molnár 1994: 527–529.

¹⁹ Karsai–Molnár 1994: 488; Braham 2015: 729.

Szatmárnémetiben a IX. csendőrkerület gettóinak és gyűjtőtáborainak helyszíneit jelölték ki: Nagyvárad, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Szamosújvár, Dés és Nagybánya. Tisztázták az összegyűjtések menetét, valamint a deportált zsidók után hátrahagyott ingó- és ingatlanvagyonok sorsát.²⁰ A marosvásárhelyi értekezleten a X. csendőrkerület ügyei kerültek sorra. Mintegy 200 székelyföldi hivatalnok vett részt ezen a találkozón, köztük a főispánok, alispánok, a városok polgármesterei, a járások főszolgabírói, rendőr- és csendőrfőnökök.²¹ Itt döntöttek arról, hogy a székelyföldi zsidókat három gyűjtőtáborba koncentrálják: 1. Marosvásárhelyre viszik a város zsidósága mellett a vármegye nyugati részének, valamint Udvarhely vármegyének a zsidó lakosságát; 2. Szászrégenbe telepítik Maros-Torda vármegye keleti területeinek zsidóságát, valamint Csík vármegye északi részét. 3. A harmadik, Sepsiszentgyörgyön felállítandó táborba kerülnek Csík vármegye déli településeinek és Háromszék vármegyének a zsidó lakosai.²² Sepsiszentgyörgyön végül csak ideiglenes gyűjtőtábor létesült, amelyet egy hét után felszámoltak, lakóit pedig ekkor szintén Szászrégenbe vitték.²³

A két értekezleten Endre részletes utasításokat adott a gettósítás menetére, az összegyűjtések kivitelezésére, a gettók megszervezésére és működtetésére, illetve a hátrahagyott „zsidó vagyonok” adminisztrálására (például az ingatlanok, vagyontárgyak kezelése) vonatkozóan. A megbeszéléseken részt vevő vezető köztisztviselők, rendőr- és csendőrvezetők, alispánok hazatérésüket követően helyi szinten is egyeztettek az adott településen történő gettósítás menetéről és a gettók helyéről.

Endre, a székelyföldi körútját követően, Kolozsvárra utazott, majd Nagyváradon folytatta az egyeztetéseket.²⁴ Április 30-án, Nagyváradon, szóbeli utasításokat adott Gyapay László polgármesternek a gettósításra és a felmerülő adminisztratív problémákra vonatkozóan. Gyapay erre a felhatalmazásra hivatkozva intézkedett egy sor, a zsidók mezőgazdasági ingatlanjaira, ingóságaira vonatkozó kérdésben.²⁵

A szatmári és a marosvásárhelyi értekezleten kiadott utasításoknak megfelelően, a II. zónába tartozó IX. és X. csendőrkerületben, 1944. május 3-án hajnali 5 órakor kezdődött el a gettósítás. Az első, deportáltakat szállító vonat pedig május 19-én hagyta el ezen csendőrkerületek területét.²⁶

A deportálások részleteivel a Ferenczy László csendőr alezredes által elnökölt május 8-i munkácsi és a május 18–20-i kolozsvári értekezletek foglalkoztak.²⁷ A deportálások az I. zóna észak-erdélyi részében 1944. május 25-én, a II. zónában pedig június 27-én fejeződtek be.²⁸

20 Karsai–Molnár 1994: 527–529.

21 Májay Ferenc, marosvásárhelyi polgármester, Népbíróság előtt tett vallomása. *Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj* (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Kirendeltsége, a továbbiakban: SJAN Cluj), 1295. fond (Tribunalul Poporului / Népbíróság), 11/1946. dosszié, 1. f.

22 Uo., 3. f.

23 Braham–Tibori Szabó 2008: 128.

24 Endre nemcsak az észak-erdélyi, hanem a teljes vidéki Magyarország gettósítási folyamatát és a gettókban uralkodó körülményeket megismerelte a körútja alkalmával. Braham 2015: 729–730.

25 Gyapay László 1944. május 12-én kiadott 13392/1944. II. sz. határozata. *Yad Vashem Archives*, Jerusalem (a továbbiakban: YVA), TR. 16. fond (Legal Documentation Romania), 28. dosszié, 18–22. f.

26 Tibori Szabó 2016: 169–170.

27 Braham 1983: *Genocide and Retribution*, 190–191.

28 A II. zónában a deportálási akció nagy része 1944. június 9-én befejeződött. Ezt követően már csak egy transzport indult Auschwitz-Birkenaubá június 25-én, Nagyváradról. Tibori Szabó 2016: 176–179.

2. A GETTÓ FOGALMA

A gettó fogalmának értelmezése és funkciója a 20. század első harmadában tragikusan megváltozott. A középkortól kezdődően Európa-szerte alakítottak ki gettókat, amelyek közül némelyik egészen a 20. század elejéig fennállt, és egy-egy település zsidó közösségének adott otthont.²⁹ A 19. században és a 20. század elején az európai városok megpróbálták felszámolni a gettókat. Tették mindezt elsősorban urbanisztikai és modernizációs szempontokra hivatkozva. Néhány évtizeddel később, a holokauszt idején, gyakorta olyan helyekre telepítették össze a zsidókat, ahol nem sokkal korábban még gettó állt. A prágai városvezetés például, egy tízéves folyamat részeként, 1913-ra felszámolta a gettót a Josefovban. E városrészt aztán 1941-ben – teljesen más kontextusban és funkcióval – újból gettóvá alakították.³⁰ A történelmi előzmények többségével ellentétben a 20. századi zsidó gettók teljes mértékben külső kényszer hatására és az állami bürokrácia, valamint a rendfenntartó erők szervezésében és felügyeletével jöttek létre.

Európa számos más részétől eltérően, Észak-Erdély területén sehol nem létesült a középkorban és az újkor folyamán gettó. A magyar hatóságok viszont több esetben is a zsidók által sűrűn lakott településrészeket különítették el a zsidókat a holokauszt idején (Nagyvárad, Máramarossziget, Felsővisó, Szatmárnémeti).

Lengyelország lerohanását követően, 1939. szeptember 21-én, az SS-vezetők és az Einsatzgruppék parancsnokainak az értekezletén, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője, Reinhard Heydrich a zsidók koncentrálásáról is beszélt. Ennek kapcsán kijelentette, hogy négy héten belül a falvakból és a kisebb városokból a zsidókat a nagyobb városokba kell telepíteni és gettóba zárni. Ez alatt viszont nem új gettók létesítését értette, hanem a már meglévő zsidó településtömbökbe történő koncentrálásra utalt.

Heydrich utasításai ugyan nem valósultak meg, maga a terv mégis azt mutatja, hogy a zsidókkal kapcsolatos erőszakos népességmozgatási elképzelések 1939 őszére radikalizálódtak. Mindazonáltal nagyon sokáig nem létezett konkrét, egységes terv a megszállt Lengyelország zsidó lakossága mozgásának korlátozására és lakhelyének erőszakos kijelölésére nézve.³¹ Fontos tisztázni, hogy a gettók felállításának gyakorlata nem terjedt el minden náci által elfoglalt, vagy ellenőrzött területen. Nyugat-Európában egyáltalán nem, de Közép-Európában és a Balkánon is csak néhány megszállt területen/országban hoztak létre gettót. Túlnyomó többségüket – több, mint ezret – a zsidók által legsűrűbben lakott Kelet-Európa területén állították fel.³²

Az első náci gettókat kisebb lengyel településeken hozták létre 1939 októberének végétől. Az első nagyobbat Łódź területén alakították ki, 1940 februárjának elején, mintegy 200 000 lakossal.³³ Később a łódźi szolgáltatta a mintát a lengyelországi és litvániai gettók létrehozásánál is.³⁴ A gettók összekapcsolása a zsidók haláltáborokba történő hurcolásával és szisztematikus megsemmisítésével 1942 elején történt meg, és ez is csak Kelet-Közép-Európában és a Balkánon. Az észak-erdélyi zsidók 1944-es koncentrálásakor már kimondottan a megsemmisítéshez vezető előszobaként állították fel a gettókat és a gyűjtőtáborokat.

29 Miron (ed.) 2009: Vol. 1, XV.

30 Giustino 2003: 307–310.

31 Michman 2011: 65–69.

32 A Yad Vashem gettóenciklopédiája közel 1100 gettó leírását tartalmazza. Miron (ed.) 2009.

33 Megargee (ed.): 76–77.

34 Michman 2011: 82.

A közelmúltig a nemzetközi holokauszt-történetírásban a gettókról kialakult képet – ahogyan magát az egész holokauszt-narratívát is – az ún. lengyel modell határozta meg. Azaz a gettók felállításának általános módját és működését elsősorban a lengyelországi, és részben a litván példákon keresztül írták le a történészek.³⁵ A jelenségen némileg változtattak a washingtoni Holokauszt Múzeum és a jeruzsálemi Yad Vashem által a közelmúltban kiadott tematikus enciklopédiák, de a legnagyobb teret ezekben is a lengyel modell hatására korábban is gyakran tematizált gettók (Varsó, Łódź, Białystok, Vilnius stb.) kapták.³⁶

A Yad Vashem gettóenciklopédiájának bevezetőjében Guy Miron és Shlomit Shulhani gettóként definiálta azokat a településrészeket (lakónegyedeket, szomszédos utcákat, településeken belüli zónákat), ahová legalább néhány hetes időszakra koncentráltak zsidó lakosokat. Tábornak pedig a településeken kívül, vagy a települések periferiáján létrehozott gyűjtőhelyeket tekintették. Mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a két szerző tábor alatt elsősorban koncentrációs tábort (concentration camp), vagy munkatábort (labor camp), nem pedig a Magyarországon elterjedt gyűjtőtábort (angolul: collection camp) ért.³⁷ Leírásuk szerint a gettóban továbbra is megmaradtak, vagy rövid idő alatt kialakultak a zsidó társadalomszervezési struktúrák (egészségügyi- és oktatási intézmények, a közösség vezetését ellátó zsidó tanácsok, kulturális élet, gazdasági tevékenységek), miközben a táborokban a zsidó társadalom atomjaira hullott és főként „nem produktív” lakosai voltak (idősek, nők, gyermekek, betegek).³⁸ Elemzésükben kitértek a regionális különbségekre is. Ennek részeként külön foglalkoztak a magyarországi jellegzetességekkel, ahol viszont minden gyűjtőhelyet gettóként definiáltak.³⁹

A magyar területek és a lengyelországi, litvániai jellegzetességek közötti különbségek nyilvánvalóak. Ez utóbbiakban az összegyűjtött zsidóknak volt idejük megszervezni az életüket és valamiféle rendszert, sajátos módon, de mégiscsak működő „gettó-társadalmat” felépíteni, amelynek a mindennapi életéhez hozzátartozott a rendszeres munkavégzés, a gazdasági tevékenységek, és a különféle intézmények működtetése. Ezzel szemben Észak-Erdély gettóiban és gyűjtőtáboraiiban egy működő rendszer kialakítására nem volt lehetőség, eleve idő sem. A hosszú ideig, akár évekig is fennálló lengyelországi, litván, vagy bielorosz gettók kronológiájában megemlített „lépcsőfokok” szinte teljesen hiányoztak az észak-erdélyiekéből. A leghosszabban fennálló łódźi gettóban például 1940-től 1942 januárjáig a zsidó közösség lényegében érintetlen maradt. Ezt követően megkezdődtek a deportálások és 1942 őszétől már csak a munkára fogható zsidók maradhattak a gettóban. Innentől kezdve a gettó munkatáborként működött tovább, egészen az 1944-es felszámolásáig.⁴⁰ Természetesen, az észak-erdélyi koncentrációs helyek néhány hetes fennállása alatt az önszerveződés bizonyos elemei létrejöttek (Zsidó Tanács, gettórendőrség, improvizált közös konyha, kórház, vagy betegápolásra elkülönített hely stb.), illetve arra is volt példa, hogy a gettóból munkacsoportok jártak ki a városba dolgozni. Ez az önszerveződés viszont messze elmaradt a fent említett kelet-európai példáktól. A demográfiai szerkezet is eltért, hiszen annak következtében, hogy a férfiak jelentős része munkaszolgálatot teljesített, az észak-erdélyi koncentrációs helyeken többségben voltak a Guy Miron és Shlomit Shulhani által „nem produktív elemekként” kategorizált nők, gyermekek és idősek.

A magyarországi (kivéve Budapestet), és így az észak-erdélyi gettók tipológiailag a

35 Hundert (ed.) 2008: 592–599.

36 Megargee 2009 és 2012; Miron (ed.) 2009.

37 Miron (ed. 2009), Vol. 1. XL.

38 Uo., XLIV.

39 Uo., LIX–LXI.

40 Megargee 2012: Vol. 2. 80–81.

Szalonikiben felállított három gettóhoz álltak közel. Sőt, bizonyos értelemben a görögországi gettósítás a magyar területeken alkalmazott módszer előfutárának is tekinthető. A németek által ellenőrzött görög területeken élő zsidókat 1943 februárjában és márciusában gyűjtötték össze Szalonikibe, és a többségüket már május 9. előtt deportálták. A későbbiekben, néhány újabb konvojjal, a hátramaradt néhány ezer személyt is elvitték, így augusztus 10-én a németek által ellenőrzött görög területeket „zsidómentessé” nyilvánították.⁴¹

A vidéki Magyarországon, így Észak-Erdélyben is, épp ahogy Szalonikiben, a cél egyértelmű volt: az ideiglenes jelleggel felállított gettók és gyűjtőtáborok a halálvonatok harmadosztályú várótermeként szolgáltak. Így arra sem volt igény, hogy ezekben szétválasszák a munkaképes zsidókat a munkaképtelenektől, a deportálásukat ugyanis egyidejűleg valósították meg.

A helyszínek kijelölése ugyancsak jelentős eltéréseket mutat a lengyelországi esetektől, ahol a nagyobb gettókat a településeken belül, a korábban is már zsidók által sűrűn lakott utcákat, negyedeket kijelölve hozták létre. Észak-Erdélyben és a vidéki Magyarországon az elsődleges szempont az elszállítását megkönnyítő infrastruktúra közelsége volt. A gettók és a gyűjtőtáborok többségét ezért – néhány jelentős kivételtől eltekintve, például Nagyvárad, ahol a városon belül létesült a gettó – a vasúthoz közel fekvő téglagyárakban vagy egyéb létesítményekben alakították ki.

A Magyarországgal kapcsolatos szakirodalomban Csősz László próbálta úttörő módon tisztázni a gettó és a gyűjtőtábor fogalmának jelentését. Az általa felállított modellben a Magyarországon, és így Észak-Erdélyben is létrehozott szegregátumok négy típusba sorolhatók. 1. Ellentétben Guy Miron és Shlomit Shulhani meghatározásával, Csősz egyes kárpátaljai és észak-erdélyi (Beszterce, Dés, Kolozsvár) koncentrációs helyeket nem gettóként, hanem táborszerű (camp-like) létesítményként azonosít. 2. Csak azokat a szegregátumokat tekinti gettónak, amelyek a településeken belül, gyakran a korábban is zsidók által lakott városrészekben jöttek létre. Ide sorolja a legtöbb magyarországi települést, köztük az észak-erdélyi Felsővisót és Máramarosszigetet. 3. Harmadik típusként említi a két előbbi kombinációját, azaz a táborszerű létesítmények és a gettók közötti átmeneti formát. Ebbe a kategóriába sorolja Nagyváradot is. (Feltehetően a nagyváradi „kis gettóra” utal, amely valóban városias környezetben jött létre, viszont lakóépületeket alig foglalt magában. A város zsidó negyedében kialakított, és deszkakerítéssel körülvett, „nagy gettó” semmiképpen nem sorolható ide.) 4. A magyarországi zsidók koncentrálásának negyedik formája az épületekbe, vagy lakótömbökbe történő elkülönítés volt. Ez a fajta megoldás az észak-erdélyi településeken nem, csak Budapesten (csillagos házak), az akkoriban még önálló városként funkcionáló Kispesten és Székesfehérváron volt jellemző.⁴²

A fogalomhasználat kapcsán érdemes megvizsgálni a korabeli dokumentumokat is. A magyar hatóságok a hivatalos iratokban általában kerülték a „gettó”, „gettósítás” kifejezéseket. Helyette a sokkal bürokratikusabban és ugyanakkor enyhébben hangzó „táborba szállítás”, „gyűjtőtábor” kifejezésekkel éltek. Természetesen akadtak kivételek is: Nagyvárad polgármesterének, Gyapay Lászlónak, a gettósítások első napján, 1944. május 3-án kiadott utasítása például következetesen gettónak nevezi a zsidók számára kijelölt nagyváradi kényszerlakhelyet (azaz a „nagy gettót”).⁴³ A gettósításokra vonatkozóan találkozunk ugyanakkor a „tisztogatási akció”,⁴⁴

41 Uo., 1846–1847.

42 Vági–Csősz–Kádár 2013: 83.

43 A dokumentumot közli Csősz 2014: 249–251.

44 SJAN Cluj, 151. fond (Administrația Militară Maghiară din Nordul Transilvaniei / Észak-erdélyi magyar közigazgatás), 219. leltári szám, 3. doboz, 37/1944. dosszié, 1.

a „zárt helyre szállítás”⁴⁵ és a „zsidóakció”⁴⁶ kifejezésekkel is.

Hogy a korszakban az elkövetők valójában mit értettek gettó és gyűjtőtábor alatt, azt magától Endre Lászlótól tudhatjuk. Endre, 1945. december 17-én, a Gyapai László, Csóka László (Szatmárnémeti polgármestere) és Vásárhelyi László (Kolozsvár polgármestere) ellen folyó perben történt tanúkénti meghallgatásán azt nyilatkozta a budapesti Népbíróságon, hogy gettóknak tekintették

„az összeköltötetésnek azt a módját, amikor a zsidókat emberi lakás céljaira épített lakásokban zsúfolták össze, míg tábornak a nagyobb befogadó képességű, gyári, vagy gazdasági épületet, vagy külön e célra deszkából épített barakkok összességét”.⁴⁷

Ezt a kategorizálást alkalmazta Ferenczy László is a Jaross Andor belügyminiszterhez megküldött eseményjelentéseiben.⁴⁸ A sajtótermékek már korántsem voltak ennyire következetesek és gyakran nem tettek különbséget a koncentrációs helyek között.⁴⁹

Endre László és Ferenczy kategorizálása alapján a IX. és X. csendőrkerületek, valamint a VIII. csendőrkerület Észak-Erdély területére eső részein a bevagonírozási központok közül a következők tekinthetők gettóknak: Felsővisó (zsidó negyed), Máramarossziget (zsidó negyed), Máramarossziget (ún. szegény zsidó negyed), Nagyvárad (zsidó negyed), Szatmárnémeti (zsidó negyed).⁵⁰ Gyűjtőtábornak pedig az alábbiakat nevezhetjük: Nagyvárad (városi major, valamint a Mezey-féle fatelep és környéke), Kolozsvár (téglagyár), Beszterce (Stamboli gazdaság), Marosvásárhely (téglagyár), Marosvásárhely (barompiac), Szászrégen (téglagyár), Nagybánya (Bernáth-féle vashámor), Nagybánya (Molcsány farm), Szilágysomlyó / Somlyócsehi (téglagyár). Ha az Endre és Ferenczy által felállított kategóriákat szigorúan alkalmazzuk, akkor a dési tábor (Bungur-erdő) egyikbe sem illeszthető bele, hiszen az adott területen teljes mértékben hiányzott az infrastruktúra.⁵¹

A háborút követő kolozsvári népbírósági pereken (1945–1946) és a perekről tudósító sajtóban ugyanakkor már szinte kizárólag a „gettó” kifejezést használták.⁵² Részben talán épp ennek hatására, az észak-erdélyi holokauszttal foglalkozó szakirodalomban ez utóbbi fogalom használata terjedt el, és a tudományos művek szerzői kizárólag az ideiglenes jelleggel, tehát csak néhány napig működő koncentrációs helyekre hivatkoznak gyűjtőtáborként.⁵³

45 *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* (a továbbiakban: MNL OL), K498 – 1944 – b – IX – 539, 1–5. f.

46 Ferenczy László előszeretettel használta ezt a kifejezést az észak-erdélyi gettósításokról küldött eseményjelentéseiben. A későbbiekben viszont „tisztogatási akciónak” nevezte a zsidók összegyűjtését és deportálását. Molnár (szerk.) 2014: 280–316.

47 Braham 1983: 241.

48 Lásd például az 1944. május 3-án, Kolozsváron, kelt eseményjelentést, amelyben Ferenczy különbséget tesz gyűjtőtáborok és gettók között: „Nagyváradon gyűjtőtábor létesítésére alkalmas hely nem volt, ezért ott a zsidók gettóknak nyerne elhelyezést.” Molnár (szerk.) 2014: 280.

49 Miskolcon 13000 zsidót költöztetnek gettóba. *Ellenzék* 1944. május 3. 3; Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. A téglagyárban és környékén létesítik a kolozsvári gettót. *Ellenzék* 1944. május 3. 6; Nagyváradon 30000 zsidót helyeznek el az ortodox zsinagóga környéki gettóban. *Ellenzék* 1944. május 4. 3.

50 Szatmárnémetiben eredetileg gyűjtőtábort terveztek felállítani. Az 1944. május 3-i eseményjelentésében Ferenczy értetlenkedésének adott hangot amiatt, hogy a szatmári értekezleten elhangzottakkal ellentétben a város és a környék zsidó lakosságát végül gettóba szállították. Molnár (szerk.) 2014: 281.

51 Ezeknek a bevagonírozási központoknak a főbb adatait közli: Tibori Szabó 2016: 176–182.

52 A kolozsvári Népbíróság ún. „gettóperben” meghozott ítéletét közli Braham 1983: 53–224. Lásd még Tibori Szabó 2007: 82–84; Kovács 2018: 51–62.

53 Lásd például. Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008. Vö. a Csösz László által felállított modellel. Vági–Csösz–Kádár 2013: 83.

3. JAVASLAT AZ ÉSZAK-ERDÉLYI FOGALOMHASZNÁLATRA

Az észak-erdélyi koncentrációs helyek közös jellemzője volt a kerítéssel, szögesdróttal, palánkokkal való elzártság, a zsúfoltság, a rossz higiéniai körülmények, az elégtelen élelmiszerellátás és a társadalom működését szervező intézmények szinte teljes hiánya.⁵⁴ A gyűjtőhelyeken uralkodó viszonyokat ugyanakkor nagyban meghatározta a városi hatóságok, illetve az őrzést ellátó magyar csendőri, vagy rendőri egységek hozzáállása is.

A máramarosszigeti zsidónegyedben létrehozott gettóról például tudjuk, hogy a lakói megpróbáltak valamiféle vallási és kulturális életet fenntartani, ez viszont a kivételek közé tartozott.⁵⁵ Esetenként a táborparancsnokok elkobozták a lakóktól a kegytárgyakat és megtiltották az imádkozást is (Szilágycseh).⁵⁶ Mindenhol működött „pénzverde”, ahol a vagyonos, vagy vagyonosnak vélt személyeket válogatott módszerekkel kínozták. Ezen túlmenően is rendszeresek voltak az ütlegetések és a szadista megnyilvánulások.

A közös pontok mellett megfigyelhetők lényeges különbségek is. Az egyik legjelentősebb eltérést a topográfiai jellemzők adják. Ez alapján éles választóvonal húzható a zsidó negyedek területén, tehát szomszédos lakóházakból, utcákból kialakított gyűjtőhelyek és a zömében ipari, mezőgazdasági, vagy egyéb, nem lakófunkciót betöltő épületek összességéből létrehozott városzéli, vagy városközeli táborok között. E tekintetben a minden infrastruktúrát nélkülöző, településen kívüli dési gyűjtőhely külön kategóriába sorolható.

A zsidó negyedek urbánus környezetben alakultak ki, ahol az embereket lakóépületekben helyezték el. Bármilyen nehezek is voltak az életkörülmények, azért a házak egy részében volt vezetékes víz, villanyáram, és akár kanalizálás (de legalább illemhelyek) is.⁵⁷ Ezeken a koncentrációs helyeken a betegek ellátását kórházzá alakított épületekben végezték. A nagyváradi „nagy gettóban” például a wisznicei rebbe imaházát és az ortodox zsidó fiúgimnáziumot rendezték be kórházzá.⁵⁸ Természetesen igaz, hogy ezekben a kórházakban is igen korlátozott volt az orvosok mozgástere.

Mindeközben a lakókörnyezeten kívül, a téglagyárakban, gazdaságokban összegyűjtött zsidó lakosság számára eleve nem adódott ilyen lehetőség. Az ide beszűfolt emberek túlnyomó többsége oldalfalak nélküli épületekben, vagy a szabad ég alatt, rögtönzött sátrakban rendezkedett be. Áramellátás jó esetben is csak a tábor felügyelő őrség lakóhelyén volt.⁵⁹ Vezetékes víz általában nem volt,⁶⁰ sőt egyes táborokban csak szennyezett víz jutott az ott élőknek (Szászrégen, Szilágyosomlyó).⁶¹ A kanalizálás, az illemhelyek teljesen hiányoztak; a lakók latrinákat ástak a szükségleteik elvégzésére. A betegek ápolására általában épületrészeket, barakkokat jelöltek ki. Marosvásárhelyen és Nagybányán például a táborok területén kívül eső zsinagógákat alakították át kórházakká, és azokba szállították át az ápolásra szorulókat.⁶²

54 A gettóban és gyűjtőtáborokban uralkodó körülményekről a helyi Zsidó Tanácsok küldtek jelentéseket a budapesti Központi Zsidó Tanácsnak. Frojimovics–Molnár (szerk.) 2002: 50–148.

55 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 229.

56 Uo., 393.

57 Ezek a szolgáltatások nem működtek rendszeresen. Nagyváradon a városvezetés gyakran korlátozta a víz- és áramellátást. Löwy 2015: 232.

58 Uo., 234–235.

59 A kolozsvári téglagyár területén voltak munkáslakások is, amelyekbe be volt vezetve a villany. SJAN Cluj, 1. fond (Primăria Cluj / Kolozsvár város iratai), 201–7325/1944. doboz, 23559/1944. dosszié, 14. f.

60 Kolozsváron volt vezetékes víz, de itt is mindössze 15 csap látta el a 18000 embert. Löwy 2005: 185–187.

61 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 298 és 392.

62 Uo., 286 és 330.

A legsanyarúbb helyzet alighanem a dési Bungur-erdőben uralkodott. A gettósításokat megelőző hetekben az erdő vasúthoz közeli részén pihentek meg a szovjet offenzíva elől észak-nyugati irányba vonuló krími és ukrainai menekültek.⁶³ Az utánuk maradt, tetvekkélt használt szalma volt az egyetlen, ami a kitelepített zsidó lakosságot várta.⁶⁴ E helyre mégis 7800 deportálásra ítélt személyt tereltek össze Désről és Szolnok-Doboka vármegye északi településeiből.⁶⁵ A területen nem volt sem fedett hely, sem pedig vízellátás. Két nappal a gettósítás megkezdését követően fel is merült annak a lehetősége, hogy a tábor lakóit áttelepítik a szamosújvári gyűjtőtáborba, azonban Bethlen Béla főispán végül inkább építőanyagot küldött a Bungur-erdőbe és az áttelepítés lehetőségét elvetették.⁶⁶ A helyzet eközben továbbra is elkeserítő volt. A rendelkezésre álló faanyagból alig néhány barakkot sikerült összetákolniuk a gettósítottaknak, az emberek többsége ágakból és falevelekből készített magának „sátrat”.⁶⁷

A gettók és a gyűjtőtáborok közötti topográfiai és infrastrukturális eltérések a következmények szempontjából is jelentőséggel bírtak. Hiszen a gettóból deportált személyek jelentős része jobb egészségi állapotban, és így nagyobb életben maradási eséllyel érkezett meg Auschwitz-Birkenauba mint azok, akik gyűjtőtáborban, vagy éppenséggel a Bungur-erdőben töltöttek el egy hónapot. A szilágycsehi gyűjtőtáborban uralkodó víz- és élelmiszerhiány vezetett például oda, hogy az innen deportált zsidókat jóval nagyobb arányban küldték rögtön a gázhalálba Auschwitz-Birkenauban.⁶⁸

Guy Miron és Shlomit Shulhani hangsúlyozzák, hogy a mai gyakorlatban nem szükségszerű átvenni az üldözők (perpetrators) által használt definíciókat, hanem a történeti kutatások eredményeit hasznosítva kell a tipológiákat felállítani.⁶⁹ Észak-Erdély esetében is érdemes újra definiálni a koncentrációs helyeket. Nem meglepő módon, az észak-erdélyi spektrumot a vidéki magyarországi tipológia fedi le leginkább, bár nem azonos vele.

Amint láttuk, a zsidókérdés megoldásával foglalkozó 1944-es magyar adminisztráció két típust különböztetett meg: gettókat és gyűjtőtáborokat. A holokauszt-történetírás mind a mai napig használja mindkét kategóriát, esetenként akár szinonimaként is.

A Csősz László által felállított négy kategória közül három vonatkoztható Észak-Erdélyre. Figyelembe véve a fentebb bemutatott működésbeli és topográfiai sajátosságokat, továbbá a két fenti kategorizálást is mérlegelve, a következő – egyébként az 1944-es magyar adminisztráció fogalomhasználatához közel álló, de a holokauszt-kutatások eredményei alapján korrigált – csoportosítás javasolt: 1. gettók, 2. infrastruktúrával rendelkező gyűjtőtáborok, 3. infrastruktúra nélküli gyűjtőtáborok.

63 1944. április eleje és június közepe között mintegy 150 000 menekült vonult át a kolozsvári IX. hadtest területén. Köztük voltak ukránok, népi németek, különböző krími és kaukázusi népcsoportok. Ugyancsak 1944. áprilisától kezdtek megjelenni ebben a régióban a visszavonuló német csapatmaradványok és parancsnokságok, valamint a velük érkező nagyszámú szovjet hadifogoly. Nagy 2021.

64 Singer (szerk.) 1970: 427.

65 Tibori Szabó 2016: 181.

66 Ferenczy László 1944. május 5-i és 6-i eseményjelentései. Molnár 2014: 283 és 286.

67 Braham–Tibori Szabó (szerk.) 2008: 411.

68 Braham 2015: 716.

69 Miron (ed.) 2009: Vol. 1. XL.

AZ ÉSZAK-ERDÉLYI BEVAGONÍROZÁSI KÖZPONTOK MEGOSZLÁSA KATEGÓRIÁKKÉNT:

	I. zóna dél-keleti része (VIII. csendőrkerület dél-keleti része)	II. zóna (IX. és X. csendőrkerületek)
Gettó	Felsővisó (zsidónegyed) Máramarossziget (zsidónegyed) Máramarossziget (szegény zsidónegyed)	Nagyvárad („nagy gettó”: zsidónegyed) Szatmárnémeti (zsidónegyed)
Gyűjtőtábor		Nagyvárad („kis gettó”: laktanya, gazdasági és ipari épületek) Kolozsvár (téglagyár) Szászrégen (téglagyár) Szilágysomlyó (somyócsehi téglagyár) Marosvásárhely (téglagyár) Marosvásárhely (barompiac) Beszterce (Stamboli gazdaság) Nagybánya (Bernáth-féle vashámor) Nagybánya (Molcsány farm)
Gyűjtőtábor		Dés (Bungur-erdő)

SZAKIRODALOM

Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1958: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 1. köt. Budapest.

Braham, Randolph L. 1983: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston.

Braham, Randolph L. 2015: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1. köt. Budapest.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán (szerk.) 2008: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest–Kolozsvár.

Csősz László 2002: „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...” Gettósítás Szolnokon 1944-ben. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* II. Budapest, 203–255.

Csősz László 2014: *Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történetében*. Szolnok.

Fritz, Regina 2016: Mindennapi élet a magyar gettókban. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról* VII. Budapest, 181–207.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.) 2002: *Gettómagyarország 1944. A Központi Zsidó Tanács iratai*. Budapest. (Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 5).

Gidó Attila 2017: Mentésítések Észak-Erdélyben 1941-ben. *Regio* (25.) 1. 109–146.

Giustino, Cathleen M. 2003: *Tearing Down Prague's Jewish Town: Ghetto Clearance and the Legacy of Middle-Class Ethnic Politics around 1900*. Boulder–New York. (East European Monographs).

Hundert, Gershon David (ed.) 2008: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol. 1–2. New Haven–London.

Karsai László 2004: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. *Századok* (138.) 6. 1285–1304.

Karsai László – Molnár Judit (sajtó alá rendezte, szerkesztette és a jegyzeteket írta) 1994: *Az Endre-Baky-Jaross per*. Budapest.

Kosztó Gyula 2016: Az ungvári zsidóság a vészidőszakban. Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő* (10.) 4. 1–32.

Kovács Szabolcs 2018: *Csoportos perek a kolozsvári Népbíróság előtt (1946)*. Budapest. (Clio Műhelytanulmányok, 1).

Lőwy Dániel 2005: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár.

Lőwy Dániel 2015: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyvárad zsidóság története*. Budapest.

Megargee, Geoffrey P. (ed.) 2009: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia*

of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 1: Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office. Bloomington–Indianapolis.

Megargee, Geoffrey P. (ed.) 2012: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 2: Ghettos in German-occupied Eastern Europe.* Bloomington–Indianapolis.

Michman, Dan 2011: *The Emergence of Jewish Ghettos During the Holocaust.* Jerusalem.

Miron, Guy (ed.) 2009: *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos During the Holocaust. Vol. 1–2.* Jerusalem.

Molnár Judit (szerk.) 2014: *Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt.* Budapest.

Nagy József 2021: *Békeévek Mars árnyékában. A Székely Határvédelmi Erők története (1940–1944).* Kolozsvár.

Recensământul 1938 = *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Vol. 2.* București.

Singer Zoltán (szerk.) 1970: *Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarlápos, Retteg, Nagyilonda és környéke.* Tel Aviv.

Tibori Szabó Zoltán 2007: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után.* Kolozsvár.

Tibori Szabó Zoltán 2016: The Holocaust in Transylvania. In: Braham, Randolph L. – Kovács András (eds.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later.* Budapest–New York, 147–182.

Vági, Zoltán – Csósz, László – Kádár, Gábor 2013: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide.* Lanham, Maryland.

Varga E. Árpád 1992: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén.* Budapest.